

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Book CLXX

DEPARTMENT OF LANGUAGE AND LITERATURE

Book 30

THE WORK OF IVO ANDRIĆ

Accepted at the III meeting of the Department of language
and literature, on 27th of March 2018, on the basis of reviews from
prof. dr *Snežana Samarđžija*, prof. dr *Jovan Delić* and prof. dr *Radivoje Mikić*

Editor

Academician

MIRO VUKSANOVIĆ

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXX

ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Књига 30

ДЕЛО
ИВЕ АНДРИЋА

Примљено на III скупу Одељења језика и књижевности
27. марта 2018. године на основу рецензија проф. др *Снежане Самарџије*,
проф. др *Јована Делића* и проф. др *Радивоја Микића*

Уредник
академик
МИРО ВУКСАНОВИЋ

БЕОГРАД 2018

ФОЛКЛОРНИ ЕЛЕМЕНТИ У ПРОЦЕСУ ОБЛИКОВАЊА ПРОКЛЕТЕ АВЛИЈЕ ИВЕ АНДРИЋА

БОШКО Ј. СУВАЈДИЋ*
АЛЕКСАНДРА П. БЈЕЛИЋ**

С а ж е т а к. – У раду се на примеру романа *Проклећа авлија* анализира удео одређених фолклорних елемената у прози Иве Андрића. Анализа поетике простора у овом делу темељи се на препознавању и истицању улоге традиционалних представа о табуисаном простору, „граничном месту“ и бинарним опозицијама *своје:шубе, горе:доле, близу:далеко*, карактеристичним за семантику простора у усменој култури. У раду се посебно испитује митска симболика броја два, образлаже се поступак удвајања и поистовећивања у равни номенклатуре, поетике именовања ликова и простора, те увођења митолошких двојника у функцији есхатолошког посредовања између историје и фикције, приче и исприповеданих светова.

Кључне речи: *Проклећа авлија*, поетика простора, народна традиција, „доњи свет“

Простор као производ „просејавања“ сложене мреже односа поезије, историје, мита и митолошке географије у делу Иве Андрића семантички је обележен као простор снажне фолклорне имагинације и митолошке симболике. У том простору се процеси именовања и означавања конкретних појава имитативном, магијском снагом језика по аналогiji повезују са светом универзалних односа и митолошких значења.

Простори Авлије се деле на густу, изукрштану мрежу потпростора. Сваки потпростор испуњен је одређеним значењем/причом која у себи садржи и порицање тог значења (прича/контрапункт). Сваки потпростор је подељен у себи и истовремено семантички истакнутом конструктивном границом раздвојен од других потпростора. Границе раздвајају затворени простор од отвореног, чист од нечистог, материјални од прекограничног, заумног. И историјски и митски простор, међутим, испуњени су истом причом. Која се вечито понавља, откако је света и века. О човеку и о његовој (несрећној) људској судбини.

* Универзитет у Београду, Филолошки факултет, bosko.suvajdzic@mts.rs

** Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Ужичу, aleksandra.bjelic@gmail.com

Потпростори у *Проклејој авлији* насељени су људским присуством и одсуством људскости. И обрнуто. Живот и смрт су у саодносу. Простор је физички скупчен и следствено томе метафизички неограничен.

Авлија је архајски пандемонијум смрти. И врело живота, неуништивног и вечног. У причама и причањима њених житеља. Смисао се конституише по вертикали, тамо где се уобличава приповедање, одакле пристижу значења, где дувају ветрови и настају променљиве варке приповедачких фикција и привиђења.

Поетика простора у роману *Проклеја авлија* темељи се на одређеним фолклорним представама о „доњем свету“. Опозиција *горе:доле*, како су давно показали семиотичари тартуске и московске школе, Ј. Лотман, Б. Успенски, В. Иванов и В. Топоров, представља једну од најважнијих универзалних опозиција, која је карактеристична подједнако „и за језик и за мит“¹. Својства овог локуса као табуисаног анализираћемо посредством традиционалних представа о „оном свету“ и бинарних опозиција *своје:шуђе*, *горе:доле* и *близу:далеко*.

Онострани свет је у народној традицији приказан као место где бораве душе покојника и различита демонска и митолошка бића. Он је представљен као далек и удаљен. Лоциран је високо у планинама или иза мора, непроходних шума, на крају света, на острву насред океана, иза хоризонта (обично на западу или северу). Може се налазити или изнад облака; или доле, дубоко под земљом.² Авлија се, већ на самом почетку и детерминише као страно, непознато, хтонско острво, одвојено од земаљског живота – „човек странац има стално осећање да је негде на неком ђаволском острву, изван свега што је дотада значило за њега живот, а без наде да ће га скоро угледати. А затвореници који су из Цариграда кажњени су, поред свих других невоља, још и тиме што не виде и не чују ништа од свог града; у њему су, а као да су сто конака далеко од њега; и та привидна даљина мучи их исто као стварна. Због свега тога Авлија брзо, а неосетно савије човека и потчини га себи, тако да стане да се губи. Заборавља оно што је било и све мање мисли на оно што ће бити, па му се и прошлост и будућност слегну у једну једину садашњицу, у необични и страшни живот Проклете авлије.“³

И поред тога што Проклета авлија није под земљом, она има препознатљиве одлике хтонског простора. Наиме, овај простор описан је

¹ В. Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Друго допуњено издање, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2014, стр. 39.

² Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија: енциклопедијски речник*, Београд: Zepher book world/Чигоја штампа, 2001, стр. 405–406.

³ Иво Андрић, *Проклеја авлија*, Сабрана дела Иве Андрића, књ. IV, Београд: Просвета/БИГЗ/СКЗ/Нолит, 1991, стр. 17.

као „ђаволско острво“ с трулим задахом, у коме време нема стандардне маркере и одлике, баш и у епским тамницама и острвима смрти у усменој прози.⁴

Сам положај затвора – иза мора, у Цариграду, указује на одређене везе са традиционалним представама о „оном свету“. Оваквим географским одређењем, осим споменуте традицијске представе да се онострано налази преко воде, односно реке или мора, несумњиво је учитавање значења бинарне опозиције *близу:далеко*, у којој се „далеко“ перципира као демонско и страно, опасно место, подложно утицају хтонских сила и неповољно за човека: „Сам положај Проклетје авлије био је чудан, као срачунат на мучење и веће страдање затвореника. (И фра Петар се често враћао на то, настојећи да га опише.) Из Авлије се не види ништа од града ни од пристаништа и напуштеног арсенала на обали испод ње. Само небо, велико и немилосрдно у својој лепоти, у даљини нешто мало од зелене азијске обале с друге стране невидљивог мора, и тек понеки вршак непознате цамије или циновског кипариса иза зида. Све неодређено, безимено, и туђе.“⁵

Оваква локализација Авлије индукује и чињеницу да се она налази „доле“ у односу на небо, које је „горе“, опет активирајући традиционалне представе опозиције *горе:доле*, где све што је „горе“ у традицијском кључу означава мушко, чисто, светлост и живот, дакле оно што је добро и позитивно, сакрално, док се „доле“ перципира као женско, нечисто, тама и смрт.⁶

Према народним веровањима, онострано је слично земаљском. С једне стране, то је простор у коме, такође, „сија сунце, певају птице, расте дрвеће, постоје куће у којима бораве душе покојника“, које се баве својим ранијим занимањима. Са друге стране, онај свет је директно супротан овостраном – „он је таман, хладан, безгласан, мокар, безрадосан, унесрећен свет“⁷. Простор затвора приказан је заправо као спона ове две представе. Авлија се артикулише као омеђен, изолован и ограђен простор: „Петнаестак приземних или једноспратних зграда, грађених и дограђиваних у току многих година, повезаних високим зидом, затварају огромно, издужено и стрмо дворниште посве неправилна облица“.⁸

⁴ Мирјана Детелић, Лидија Делић, *Људи у црном. Има ли основа да се мојиви кривице и ислеђивања у Проклетој авлији Ива Андрића повезују с фолклором?*, у: *Andrićeva Avlija (Andrićs Hof)*, ур. Branko Tošović, Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzes-Universität Graz, Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Beograd: Svet knjige : Nmlibris, 2015, стр. 225.

⁵ Иво Андрић, *Нав. дело*, стр. 17.

⁶ Мирјана Детелић, *Митски њорсџор и еџика*, Београд : Српска академија наука и уметности /Досије, 1992, стр. 22.

⁷ Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, *Нав. дело*, стр. 405–406.

⁸ Иво Андрић, *Нав. дело*, стр. 12.

С друге стране, митопоетски модел света перципира затворен простор као изразито позитиван, хуманизован, безбедан и пријатељски, који пружа заштиту, склониште од отворености, неограничености и спољашњег света који се човеку указује као неодређен, хаотичан и опасан.⁹

Са једне стране локус Авлије је хуманизован, ограђен и уређен, међутим, демонски и злокобно одређен. „Само испред зграде у којој су чувари и канцеларије управе има мало калдрме; све остало је сива и тврда угажена земља из које трава не стиже ни да никне, толико је људи од јутра до мрака гази. А два-три убога и малокрвна дрвета, растурена само средином дворишта, увек израђављена и огуљена, живе мученичким животом, изван годишњих доба.“¹⁰ Мирјана Детелић и Лидија Делић примећују да се оваквом одредницом цариградског затвора заправо инвертира појам божјег врта. Истичући да је концепт негативне онтологије успостављен већ и самом атрибуцијом, Андрићева *Проклетија* Авлија первертује појам божјег врта (Едена), гравитирајући ка супротном полу скале: „Два-три убога и малокрвна дрвета растурена средином дворишта такође реплицирају библијски мотив дрвета живота и спознаје добра и зла која се – као и свака Космичка оса (Axis mundi) – налазе у центру света-врта, код Андрића само с обрнутим, негативним предзнаком: израђављена и огуљена она живе мученичким животом.“¹¹ Истовремено, сама просторна диспозиција Авлије упућује и на одређене интертекстуалне везе са Дантеовим *Паклом*.¹²

Још једна важна одредница доњег света јесте граница коју он има са овостраним. Таква места су у традицији строго табуисана и препознају се као раскрснице, бунари, гувна, воденице, гробља, капије, итд. Капија која дели простор Авлије од спољног света семантички је обележена као гранично, табуисано место прелаза: „двострука старинска капија која се отвара и затвара са шкрипом и грмљавином прима или истура ноћу људе појединце или у скуповима“¹³.

Хтонску семантику простора Проклете авлије одређује и ветар као, према народном веровању, онострани сила која дува са оног света на овај. Он је у народним представама персонификован или му се приписују својства демонског бића. У словенским веровањима, ветар бо-

⁹ Мирјана Детелић, *Нав. дело*, стр. 138.

¹⁰ Иво Андрић, *Нав. дело*, стр. 12–13.

¹¹ Мирјана Детелић, Лидија Делић, *Нав. дело*, стр. 225.

¹² „Опис положаја Авлије као *ђаволској острва* које се налази изван свега што је дошад значило животи, на коме су становници кажњени и тиме што не виде и не чују ништа од свој града, већ само назире небо, кореспондира са описом положаја грешника у Дантеовом *Паклу*“ (Ивана Башић, *Месечева грамајшица. Идентичности и субјективност у Др Фаустусу Томаса Мана и Проклетој авлији Иве Андрића*, Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књ. 79, 2013, стр. 229.

¹³ Иво Андрић, *Нав. дело*, стр. 13.

рави на далеким и недостижним местима. То су најчешће непроходне горе, ненастањена острва у океану, туђи и далеки крајеви с оне стране мора, и слично.¹⁴ У фолклорном фонду карактеристична је подела ветрова на добре, благе и повољне и оне зле, чији је најизразитији представник олујни ветар. „Зли ветрови су извори болести. Најстрашнији су духови-ветрови, који нападају људе и изазивају епилепсију, душевно растројство. По веровањима Јужних Словена, „дивљи“ и „помахнитали“ ветрови изазивају беснило код људи и животиња“.¹⁵ У роману *Проклећа авлија* уочавамо оба „типа“ ветрова, који дувају са мора и утичу на затворенике и стражаре и целокупну атмосферу овог простора.¹⁶

Југо који доноси спарно и влажно време и дува са мора на копно управо је приказан као „зао“, онај који доноси болести. „А кад се деси да се небо наоблачи и стане да дува млак и нездрав јужни ветар, који доноси задах морске трулежи, градске нечистоће и смрада из невидљивих пристаништа, онда живот у ћелијама и на дворишту постаје заиста неподношљив. Мучан задах не долази само из пристаништа него удара из свих зграда и предмета; изгледа да сва земља коју је притисла Проклета авлија лагано трули и пушта неку воњу која човека трује, да му залогат гркне и живот омрзне. Хуји ветар и као невидљива болест пада по свима.“¹⁷ Управо у тим данима Авлија почиње да поприма обличје и атмосферу доњег и хтонског света: „У тим часовима општег узбуђења лудило, као зараза и хитар пламен, иде од собе до собе, од човека до човека, и преноси се са људи на животиње и мртве ствари. Узнемире се и пси и мачке. Учестано и стреловито стану да ткају од зида до зида крупни пацови. Људи трескају вратима и лупају кашикама у лимене судове. Предмети сами испадају из руку. На махове се све утиша од опште, болесне изнемоглости. А одмах затим у неким затвореним ћелијама, са првим мраком, настане таква општа вика да сва авлија трепти и одјекује. Њима се редовно придруже и друге ћелије својом виком. Тада изгледа да све што у Проклетој авлији има гласа урла и виче свом снагом, у болесној нади да би, негде на врхунцу ове буке, све ово могло попрскати и распасти се, и свршити на неки начин, једном заувек.“¹⁸

¹⁴ Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, *Нав. дело*, стр. 76.

¹⁵ *Истио*.

¹⁶ „Није случајно што се баш *ветар* сматрао одговорним за човеково ментално и душевно здравље. Познато је из искуства да осетљиве особе и нервни болесници теже подносе промене и дување јаких ветрова, посебно јужних. Лоше расположење или погоршавање здравља у таквим околностима могло се схватити и као узроковано самим ветром, а обично се манифестовало главобољом и нервном растројеношћу“ (Драгана Мршевић-Радовић, *Нав. дело*, стр. 107–108).

¹⁷ Иво Андрић, *Нав. дело*, стр. 18.

¹⁸ *Истио*, стр. 18–19.

И „добри“ ветрови дувају Авлијом. Они доносе прочишћење и олакшање, мир: „А кад здрави северни ветрови заиста надвладају југо и кад се мало разведри, сунце огране и ваздух прочисти, хапшеници се у гомилама распу весело по дворишту, сунчају се и шале и смеју, као прездравели болесници или спашени бродоломници, а све што је било за она два-три луда дана предаје се лако заборау. Не може нико ничег да се сети, све и да хоће.“¹⁹ Схватање о демонској природи ветра, о ветровима којима управљају опасна демонска бића, стоји у основи фразеологизама који приказују људску главу као пресликани микропростор космоса – ума који је настањен ветровима. На тај начин углавном се представља какав човек који је *лакомислен*, *йовриан*, или пак ментално оштећен: *недосџаје му једна даска у љави; имаџи дивљи (луди) веџар у љави у значењу биџи срдиџи, љуџиџи; биџи љун веџара; о кривом веџиру* и сл. На основу језичких и митских аналогича, пре свега на примерима из словенске фразеологије, Драгана Мршевић Радовић убедљиво показује дубље, „унутрашње биће ветра“, у различитим менама и епохама историје људске цивилизације.²⁰

Из свега наведеног, јасно је да је простор затвора бинарно одређен. Са једне стране приказан је као хтонско, далеко, туђе, доње место, којим владају нечисте силе. Оно је непријатељско према човеку, извор његовог лудила и незнања. Приметно је, међутим да се у оквиру простора Авлије активира и иманентна представа о изолованом, ограђеном и интимном простору који, како смо видели, има изразито позитивне конотације у народним представама. Простор Проклете авлије, посматран споља, са дистанце, управо и значи нечисти, демонски и непријатељски простор. Међутим, посматрано изнутра, он представља и својеврсно уточиште, место које се осећа као лично и своје из перспективе њених питомаца, у коме су они оно што јесу, на своме. Изоловани од света, чији нису део, прогнани, али део целине.

Овакву тврдњу поткрепљује и семантика синтагме „проклета авлија“. Најшире речено позитиван фонд значења дворишта и ограђеног простора нарушава се атрибутом „проклета“.²¹ Турцизам „авлија“

¹⁹ *Исџо*, стр. 19.

²⁰ „Средњовековни мистичари оживеће антропоморфизовано унутрашње биће или дух ветра и заоденути га црквеном алгоријом. Наша анализа показале да је за мотивацију фразеолошких јединица с компонентом *веџар* у значењу менталних и психичких особина – у широком распону од умља до безумља – релевантна специфична семантичка транспозиција физичких карактеристика ветра као стихије или природне силе“ (Драгана Мршевић-Радовић, *Нав. дело*, стр. 100).

²¹ „Како само узбудљиво, фантастично, а тврдо прецизно, право име: Проклета авлија! Не тамница, не апсана, не истражни затвор, већ авлија – појам који у себе сабере одмах и оријенталну амбијентацију, и декоративан мизансцен, и танку патину времена, и изузетност, и попрште, и вашар, и град у граду, и све оно тајанствено што свака тачна а

упућује на породично, присно, удобно, затворено, безбедно; атрибут „проклет“ је носилац збира негативних значења из фолклорне традиције: „Andrić se, spajajući nespojivo, odredio naspram prostora koji će obilježiti njegove likove, ali i likova koji će svojim identitetima definirati prostor.“²² Тако, према Рајнхарду Лауеру, „параболичка смисаона структура“ *Проклетје авлије* управо је утемељена у томе што Авлија представља „модел *йрошнв-свейџа*“ у односу на (спољни) свет (1987).²³

Није случајно ни то што је *Deposito* смештен поред мора. Реч је о примарно митском амбијенту. *Море* као хидроним по правилу садржи семантику смрти. Најстарији атрибут је *сиње море*.²⁴

Већ само одређење Авлије као „места утамничења“ има хтонску карактеризацију. Места утамничења су по правилу скучени, затворени простори, у којима време нема једнаку густину нити брзину протицања као у спољном свету.²⁵

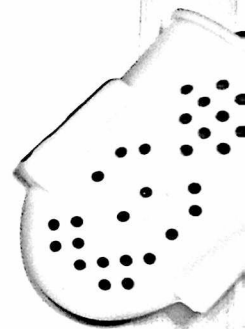
изненадна метафора понесе у себи и због чега се и прави. А онда испред те полегле, широке и затворене, строго омеђене тамнице стане атрибут. Није та авлија клета, ни уклета, већ, и баш – проклета. Нешто од народне поезије и од Његоша зазвучи одмах и отвори се у овој речи, нешто заструји од висова овога језика; нешто од правог, оног најбољег Андрића крене већ из наслова. А има шта и да се зове тим звонким, пуним именом, та „варошница од затвореника и стражара“ (Борислав Михајловић, *Чишјајући Проклетју авлију*, у: Иво Андрић, *Проклетја авлија*, Предговор Борислав Михајловић, Београд: Просвета, 1968, стр. 6–7).

²² Marica Liović, *Simbolika vremena i prostora u romanu Prokleta avlija*, у: Andrićeva Avlija (Andrićs Hof, ур. Branko Tošović), Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Beograd: Svet knjige/Nmlibris, 2015, стр. 338.

²³ „Параболичност је постигнута тиме што Андрић (односно идеалан аутор, по новијој наративистичкој терминологији) развија, привидно реалистично, тј. у историјско-конкретном извештају фра-Петра, два модела света (Weltmodelle) који су дуалистички концептовани. Први је Проклета авлија као таква, која представља, према обичном свету – свет у слободи, својеврсни свет–антисвет, у којем насиље и безакоње владају и постају ред и закон. Други модел света, такође дуалистички по својој структури, развија се у централном, петом поглављу, у причи о Цему“ (Рајнхард Лауер, *Карактеристичан стилски йосиујак у йрози Иве Андрића*, Зборник радова са међународног научног скупа *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*, Београд: Задужбина Иве Андрића у Београду, 1981, стр. 121).

²⁴ В. Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период)*, Академия наук СССР, Институт славяноведения, Москва: Издательство «Наука», 1965, стр. 175.

²⁵ „Јаме, пећине, бунари, подземље, језера као скучени простори, у које људе најчешће присиљно уводе, представљају тип зла утамничења. У овим просторима, хронотопске одлике сажимања просторних и временских особина често су изразите у супротстављености времена које тече и закоченог времена, земаљског и хтонског простора“ (Дејан Ајдачић, *Прилози йроучавању фолклора балканских Словена*, Београд: Хелета, 2004, стр. 116).

Атрибут „проклет“ има врло разгранату обредно-митолошку симболику. Реч *ѝроклейник* у нашем народу има значење највећег грешника, представља изразито ружног ђавола, злог ђавола. С друге стране, Чајкановић за реч *ѝроклей* указује на могуће значење коју та реч има у народним приповеткама где она значи и *очаран*. Познат је обичај проклињања непознатог кривца у старој Црној Гори.²⁶

Атрибут „проклет“ је у српској усменој епској традицији неразлучиво срастао уз имена чланова средњовековне породице Бранковића. Од Вука Бранковића, митског „издајника“ на Косову, који је „проклет“ већ самом чињеницом што је битку преживео, до византијске принцеза Ирине од господских Кантакузина, која је у српској усменој епској традицији постала тип негативне *владарке*. Народни певач је у њеном лику сјединио све најгоре људске особине, од вероломне прељубнице преко охоло деспотице која ради о глави српским војводама, од мајке крвнице до националног издајника који предаје земљу и градове „клетим“ Турцима.

Атрибут „проклет“ је на Јерину пренет са синтагме „тамнице проклете“ по принципу семантичког изоморфизма. Тама смедеревских казамата метонимијски је оличена у атрибуту „проклете“ Јерине. Тама универзалних *људских* казамата пак метонимијски је оличена у наслову *Проклейте авлије* Иве Андрића.

Борислав Михајловић међу првима уочава да *Проклейта авлија* има два лица. И да су та два лица у калупу мита само одливак једног истог, (не)људског лица историје.²⁷

Проклейта авлија је у њеним јунацима. У Тамилу, колико и у Карађозу. Питање идентитета неразлучиво је повезано са немогућношћу да се допре, не до другога, који пребива у нама, већ до себе и сопства, које је изгнано из репозиторијума душе модерног субјекта. Чак и у причи.

Јунаци Андрићеве прозе егзистирају у суштинској немогућности да допру до божанског или људског знака који би посведочио о њиховом постојању. Трауматично искуство које они доживљавају увек је у вези са одласком: у рат, на школовање, у тамницу. То је онај неисказиви тренутак када се човек промени, за свет и за себе, нејасно како, али бесповратно и незауостављиво. „Као млеко кад се провари“, рекао би Андрићев наратор на другом месту.²⁸ Као што је Мустафа Маџар био „сасвим промијењен“

²⁶ За време проклињања сваки учесник баци по неколико каменова уз колац или крст. Тако се око тога предмета направи купаста гомила од камења, коју, после проклињања нико не растура, нити се колац или крст померају, они су табуисани на том месту. Штавише и касније би сваки пролазник поред гомиле бацио уз њу камен или грану и проклињао кривца, (Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, *Нав. дело*).

²⁷ Борислав Михајловић, *Нав. дело*, стр. 9.

²⁸ „Ако је Фрању Асишког немир обузео још у тамници у Перуђи, очекивано је

по повратку са студија, тако се и Тамил вратио „у Смирну измењен и много старији на изглед“²⁹.

И у Карађозовом животу постоји та преломна тачка од које ће он постати неко *друи*. Тамил и Карађоз су два лица истог, митског поимања света.³⁰ То се испољава већ у њиховом именовану: **Карађоз**, гротескна „маска“ из турског *йозоришија сенки*, и **Тамил**, „Al-Insan al-Kamil“, „савршени, потпуни“. Ипак, **Карађоз** се може, на основу описа и функције, али и гласовног подударанја у именовану јунака, посредно довести у везу и са једним „домаћим“ демоном, забележеним у митолошком фонду традиције, који је везан превасходно за простор Босне и Херцеговине. То је **Каранђолоз**. Страшило за децу: „И каранђолозима дјецу страше: ‘Однијеће те каранђолози.’ Каранђолоз је вас шарен, свијетлијех очију, носи велику штапину, па бије непослушну дјецу.“³¹ О овом црном демону, који о Божићу сачекује људе на мрачним раскршћима, писао је и Меша Селимовић у *Терђави*: „Сјетио сам се приче, нена ми је причала, давно, о Каранђолозу, црном демону, који о Божићу сачекује људе на мрачним раскршћима, и попне им се на леђа, смрдљив и тежак. Човјек

онда и да везира Јусуфа из приче *Моси на Жейи* тај немир обузме на истом месту, као и да Мустафу Мацара, после повратка из бојева, обузима нешто тако далеко, а тако близу, оно непојмљиво. [...] Један, дакле, трен у животу, један моменат који је дуто припреман, а који је аутобиографски одувек ту, и који се објављује унутар студија, дакле, знања или одлазака у рат или боравка у тамници, јер оно немогуће, које искључује субјект из света, сама смрт субјекта, одавно је већ ту, код Фрање и везира од тамнице, код Мустафе и Тамила од студија, код Фрање и Мустафе од ратних похода или још много, много пре” (Драган Бошковић, *Андрићеви йонори: йроклейсйиво и свејтосйи*, Зборник радова са VII међународног научног скупа Српски језик, књижевност и уметност, књ. II. Немогуће: Завет човека и књижевности, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2013, стр. 83).

²⁹ Иво Андрић, *Нав. дело*, стр. 19.

³⁰ „Тамил и Карађоз, два главна актера фра Петровог авлијског боравка, указују се, тако, у андрићевском ауторском виђењу, као узорно модернистички обликоване романескне фигуре, изишле из уметничке традиције и уобразиле или пак својом психолошком и менталном вокацијом урођене у њу до те мере да о њима више није могуће говорити као о људима од овога света и уобичајено схваћене стварности. Гротескни управник и бледолики затвореник приказани су, при том, као сасвим комплементарне личности, као симболички ликови у огледалу, рекло би се, и то не само по физичком контрасту тамне и светле пути, односно посебној, абнормалној игри очију на лицу обојнице, него у првом реду по „обрнуто сразмерној“ путањи њихових судбина: док се Карађоз необично брзо преобратио од живог и бистрог детета, које „волело је књигу“, у младина склоног профаном животу и незаконитим поступцима, Тамил је, с друге стране, „врло рано стао... да занемарује игре и забаве својих вршњака“ и „Све се више предавао књизи и науци“, израстајући у особењака и књигама посвећеног младина што губи непосредну везу с реалношћу“ (Тихомир Брајовић, *Параболично-йројетескно йозорје људских судбина*, у: Иво Андрић, *Проклећа авлија*, Приредно и поговор написао Тихомир Брајовић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, НИН, 2005, стр. 114).

³¹ Лука Грђић-Бјелокосић, *Из народа и о народу*, Књига друга, Мостар: Штампане српске књијаре и штампарије Владимира М. Радовића, 1897, стр. 53.

га носи и посрће под тежином, загушен смрадом, обамро од страха, а Каранђолоз га пита: јесам ли тежак? Човјек стење и каже оно што мисли: тежак си. Каранђолоз постане још тежи. Ујутро нађу човјека мртва. Али ко одговори: ниси тежак, спашће се, јер Каранђолоза одмах нестане, и човјек је слободан. Због те ријечи храбрости, због ријечи пркоса.”

Андрићеви јунаци су проклетни због тога што су суштински онемогућени да се остваре, у себи, као ни у другоме. Изван добра и зла, мимо стварности, у причи која саму себе оповргава, Андрићеви јунаци су митилице фигуре којима је ускраћена удобна постељица мита; верници који су лишени милости спознаје божанског. Они не станују више ни у усменом казивању, већ у „сухопарном запису“ састављача књига. У њима пребива „дух приповести“, „имплицитни аутор“, „свезнајућа прича“.³² Али је то прича која *ћуши*. Осенчена у лику младића крај прозора.

Како ће ући Тамил-ефендија у фра Петров живот? Као мртавац. Тихо и нечујно. Блед и измучен.³³ Како долази судбина. Или смрт сама: „А ући ће му у живот једноставно, обично, обичним трептајем трепавица.“

Милка Ивић у студији „О *razlikovanju ljudi po boji*“, напомиње да „блед“ „*imenuje ono njeno kolorističko svojstvo koje je 'na zlu glasu', kao razotkrivač nepovoljnog fiziološkog ili psihološkog stanja onoga o čijoj koži je reč*“³⁴.

И као и увек, овај неухватљиви, танани, непоновљиви тренутак у прози Иве Андрића има амбивалентни смисао. Да, о том једноставном, дирљивом, људском сусрету човека са човеком изгледа да је у литератури већ све речено. У фра Петрову ћелију ушао је танкоћутни, бледи, историјском науком занесен и у своју светачку визију загладан отмени интелектуалац из турске коленивићевске породице. Сишао са фресака, изашао из књига. Знанственик и занесенственик, верник, светац, шехид. Квинтесенција духовног, поунутрашњеног. Мученик и мартир. Или је то, у лику младића лица бледа и измучена, у времену између сна и јаве, невидљива и страшна, у затворску ћелију неопажено ушла смрт сама? Да би била потврђена још једном, и коначно, пре физичке смрти, у страшном тренутку *уризнања*?!³⁵

³² Иво Тартаља, *Пријоведачева естетика: ирпало иознавању Андрићеве иоеиике*, Београд: Нолит, 1979, стр. 133.

³³ „Смрт може да има епитет *бледа* (уп. *RJA*) и *бледа као смрт* (РСАНУ), где *блед* значи ‘који нема природног руменила, који је без животне боје’, одакле ‘самртно бледило’; бледо је овде боја беживотног тела, мртвачка боја“ (Драгана Мршевић-Радовић, *Нав. дело*, стр. 205).

³⁴ Milka Ivić, *O zelenom konju (novi lingvistički ogledi)*, Beograd: Biblioteka XX vek, 1995, str. 38.

³⁵ „Нема сигурних темеља, па чак ни извесности властитог постојања, картезијанског *Cogito*. Тамил умире *пре смрти*, онда када је помислио да јесте, када је поверовао у своју причу и поистоветио се са њоме. Његово ишчезавање из света Авлије представља

Поистовећење са судбином Цем-султана, злехудог претендента на престо, млађег брата Бајазита II, уводи на велика врата, у Андрићево дело, његову опсесивну тему – питање *иденџијетџа*. И принцип *дуализма* који почива у основи концепције модела света у Андрићевом делу.³⁶

Нигде питање *иденџијетџа* није тако „параболично-манихејски“ (Т. Брајовић) заоштрено у Андрићевим делима као у *Проклетјој авлији*. Та, древна „прича о два брата“, прича је о Тамилу и Цему колико и о Ромулу и Рему, Сету и Озирису, Етеоклу и Полинику, Богдану и Дмитру Јакшићу. Не заборавимо, у митском репозиторијуму традиције број *два* се схвата као пар, као две целине у једном лику.³⁷ Отуда *близанци* играју посредничку улогу између овог и оног света. Између света „проклетје авлије“ у човеку и ван њега.

Андрићеви јунаци увек иду у пару. Андрићева синтакса иде у пару. Андрићева мисао иде у пару. Андрићев језик мисли у аналогјама.³⁸ Чак се и на улазу Авлије налазе „две старинске капије“. По митском принципу устројства света, времена, романескног простора. Историје и бога. Историје без бога. Или бога без историје. Тако, некако у исто време на стране романа и на сцену „проклетје авлије“ ступају Тамил и Хаим, обојица из Смирне, „у оном нераскидивом спрегу по коме се зна да уз чисту личност иде увек њена противност, да велико увек прати ситно, да крупну страст слеђује сићушна“³⁹.

Још је Драгиша Живковић указао на „антитетичку и контрастну“ структуру Андрићеве мисли и реченице, као стилски поступак који за-

двосмислено ослобођење. Нема заиста субјективног гласа, сви актери *Проклетје авлије* само су објекти приче, чијим престанком нестаје све“ (Ивана Башић, *Нав. дело*, стр. 217).

³⁶ „Дуализму у концепцији модела света одговарају дуалистичке структуре на готово свим разнама текста. Мислим ту на дуалистичке конфигурације Тамил – Карађоз или Цем – Бајазит, на ‘дуалистичко’ порекло централних ликова, Тамил и Цема, који су ‘мешане крви’, а чак и на двоструки, ‘парни’ распоред разних фигура и предмета (два Бугарина, два чувара, два пса итд.). Међутим, дуализам, двоструко код Андрића не значи само или увек супротност или јаз, врло често означава потпуност и склад. У том смислу говорио сам о двосмислености Андрићева дуализма“ (Рајнхард Лауер, *Нав. дело*, стр. 122).

³⁷ „Број два у обредима и обичајима најчешће се схвата као један пар, једно са два лика. Зато, по правилу, делатност коју изводе два јунака увек је иста, као да то чини једно биће“ (Љубинко Раденковић, „Симболика бројева у традицијској култури“, *Folklor и Vojvodini*, sv. 8, Novi Sad: Udruženje folklorista Vojvodine, 1994, стр. 21).

³⁸ „У делима *Доктор Фаустус* и *Проклетја авлија* делотворни су принципи митске, аналошке логике. Трагови митологизма видљиви су како на плану преузимања митских мотива и симболике, тако и на плану структурирања приповедања. У *Проклетјој авлији* присутна је митема о два брата-супарника која је понављање древне приче о Сету и Озирису“ (Ивана Башић, *Нав. дело*, стр. 232).

³⁹ Борислав Михајловић, *Нав. дело*, стр. 12.

дире темељно у поетичка и семантичка исходишта Андрићевог дела.⁴⁰ Лауер говори о бинарним језичким микроструктурама на лексичком и синтагматском плану. Дуалистичко структурирање простора и времена⁴¹ условљено је и концентричним кружењем нарације, које је опет повезано са спољном и унутрашњом тачком гледишта и полицентричном структуром романа. Нарација стално флукутира, преиначава се, прелази са једног наратора на другог, приповедна свест се стрмоглављује у нутрину мита, при чему се постојано чува „известан чврст хијерархијски однос између тачака гледишта на свим плановима“⁴². Новица Петковић посебно указује на значај *оквира* у смењивању тачке гледишта са становишта „поетике композиције“ *Проклетје авлије*. Померање простора условљено је изменама тачке гледишта, што је већ запажено у литератури, почев од почетне померене наративне позиције младића крај прозора, односно искошеног „описа са стране“. Сваки јунак, међутим, у структуру романа уноси свој простор.⁴³

Тихомир Брајовић означава структуру романа као *параболично-манихејску*, и алегоријску по својој природи.⁴⁴ На овоме би се ваљало задржати. Наиме, манихејска концепција света није садржана само у источњачком фатализму са којима се примају и подносе животне недаће, или којима се тумаче и оправдавају несреће и злодела која чинимо другима или која сносимо од њих. Она пре свега пребива у психолошко-антрополошкој концепцији Андрићевих ликова. Реч је о примарно митолошкој концепцији која је посведочена у најстаријим словенским споменицима, а темељи се на веровању у постојање добре и лоше среће, доброг и злог бога.

Сетићемо се на овом месту сведочанства из пера немачког свештеника Хелмолда, из средине 11. века, који је у Бранденбургу (Бранибору)

⁴⁰ Драгиша Живковић, *Од Вука до Андрића*, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, 1965, стр. 130.

⁴¹ „Младић није сенка *аутора*, он је лик који се налази између два света, али не као посредник између света ликова и света аутора, већ на граници између *нейодрејене* белине смрти и *победничкој живој* која иде својим *јућем*, па и то само за тренутак – тренутак сећања на причу“ (Ивана Башић, *Нав. дело*, стр. 194).

⁴² В. А. Uspenski, *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Izbor i prevod izmenjenih i dopunjenih tekstova N. Petković, Beograd: Nolit, 1979, стр. XLII.

⁴³ Ивана Башић, *Нав. дело*, стр. 190.

⁴⁴ „Није тешко уочити две ствари: прво, да се ова примарно манихејска визија на известан начин подудару с Карађозовим имплицитно дуалистичким виђењем света и оним што из њега произилази, и друго, параболично устројство оваквог разумевања, које, бар кад је Тамилова особењачка свест у питању, постаје и један облик саморазумевања у аналогји с другим и временски далеким животом. Сасвим у традицијски познатом духу алегоријски прегледног и јасног заснивања сличности међу иначе несрочним појавама и ентитетима, то саморазумевање обележено је озбиљношћу и патосом који дотичу границе *ипраичноја*“ (Тихомир Брајовић, *Нав. дело*, стр. 116).

присуствовао као мисионар једном, прилично загонетном, словенском ритуалу: „Словени имају чудну празноверицу: наине, на својим гозбама и пијанкама они се обређују чашом уз коју изговарају (неке) речи не бих рекао молитве, већ пре клетве својим боговима, добрим и злим, исповедајући (веровање) да сваку добру коб удељује добри (бог) а злу зли. Отуда, шта више, злог бога на свом језику зову ђаво или чернобог, тојест ‘црни бог’.“⁴⁵

Управо на тог „чернобога“ упућује хтонски елемент који инверзно „сакрализује“ световног Латифагу у демонског Карађоза, у митологијско онострано биће које влада чудним, дивљим светом Авлије. Карађоз је у делу и експлицитно представљен као „сам ђаво“, односно „čovek groteskne ‘maske’ iz koje ‘govori sam đavo’“, „arhimajstor dvoličnosti i obmane“⁴⁶.

Као сва бића подземног света, и Карађоз је изразито црн, о чему сведочи и етимологија његова имена. Употреба црне боје у српској усменој култури високо је формулативна: „Од свих боја црна има највише изражену недвосмисленост. Асоцира се с мраком и земљом.“⁴⁷

Ђаво је црн, крив, космат. Може да се претвара у животиње. Ружан је. Смрди на сумпор и смолу. Злобан је. Ђаво искушава, наводи на зло, учествује у злу, подваљује, завађа људе, доноси болест и смрт. Ђаво је многолики демон, са многобројним именима и својствима. Поседује различите маске и обличја.

Авлија је свет. Свет је позорница. Јунаци су маске. Али нема само Карађоз свој театарски простор, своју сцену, свој декор, просценијум, статисте, реквизите, суфлере. Да не спомињемо страшну способност преображавања, психолошко-ритуалне игре опсене и варке, дволичења и лакрдијаштва, што су све послови којима се бави Непоменик, до завршне сцене Признања. Има је и Ђамил, у страшној сцени Ислеђивања, када све маске падну и дође до катарзичног признања: „Ја сам то!“

Питање *иденитијетета*, круцијално у поетици романа, нераздвојно је повезано са темом *двојника* у стваралаштву Иве Андрића.⁴⁸ Чак

⁴⁵ Александар Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд: Српска академија наука и уметности. Балканолошки институт. Посебна издања 78, 2002, стр. 185.

⁴⁶ Т. Брајовић, *Фикција и моћ, Огледи о subverzivnoj imaginaciji Ive Andrića*, Београд: Arhipelag, 2011, стр. 116.

⁴⁷ Љубинко Раденковић, *Симболика света у народној мајици Јужних Словена*, Ниш: Просвета, 1996, стр. 286.

⁴⁸ „Модел два света јавља се и у причи о Ђамилу и Џем-султану, чије фигуре одговарају делотворном дуалистичком принципу, будући да су људи мешане крви, али и у појави парова – личности и објекти распоређени су по паровима: два Бујарина, два Илицаја, два браћка [...] (ibid.), као и у антиидејичкој контрастивној структури мисли и реченица (Драгиша Живковић, *Нав. дело*, стр. 192)“ (Ивана Башић, *Нав. дело*, стр. 226).

су и у тренутак судбинске обзнане Тамиловог идентитета укључена *два* иследника. Јунаци откривају свој идентитет тек онда када га бесповратно изгубе у *Друјоме*.⁴⁹ Тамил се поистовећује са Џем-султаном, али ће Џем-султан остати само прича о немогућности да се човек оствари у себи и у другоме. О потреби да остави иза себе сведочанство о своме постојању. А то ће сведочанство утрнути, у времену, као што снег прекрива цео један (романескни) простор на ободима приче.

Да, ово је прича о „кризи приповедног субјекта“ (А. Јерков). О губитку идентитета. О снегу. Снегу који завејава све трагове људског присуства. Снегу који ће, као у Џојсовој новели „Мртви“ док је света и века, падати на живе и на мртве. Снегу који је равнодушан према свим земним пропаљивим стварима, који је блистав попут сунца и јасан попут кристала.⁵⁰

Сетићемо се, на крају, снега метафизички једнаке густине, који прекрива Карпате, у *Хийерборејцима* Милоша Црњанског: „Стално се понављају речи, које сам пре тридесет година, учио: ТРАГ ЊИХОВИХ КОЊА ЗАВЕЈА ЋЕ СНЕГ. То кажу трансилвански бунтовници, кад напуштају земљу и прелазе Карпате, повлачећи се у Турску.“⁵¹

⁴⁹ „Гранична ситуација, када Тамил пред истражитељима *долази у теснац без излаза* и када није могао да се одрекне себе постаје ситуација откривања правог бића, а замрачење свести постаје тренутак највећег прибирања и долажења до себе, признавања сопствене личности и њене суштине. Субјективност се тада истрже из вишег, објективног гласа коме је подређена, али се, парадоксално, јавља као појављивање *Друјои*, као скидање маске и разлагање индивидуалитета, као двојство“ (Ивана Башић, *Нав. дело*, стр. 203–204).

⁵⁰ „Бјела боја снега као емоционални набој сугерира не само тему смрти него и пролазности људске. Вријеме као физички процес пролази преко личности и на рaskрижју путева који су дати као експозиција и епилог новеле одвија се драма човјека који поставља питање смисла живота“ (Branka Brlenić-Vujić, *Prostor i vrijeme unutar „Proklete avlije“*, Зборник радова са међународног научног скупа *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*, Београд: Задужбина Иве Андрића у Београду, 1981, стр. 390.

⁵¹ Милош Црњански, *Код Хийерборејца I*, приредио Мило Ломпар, Библиотека Милош Црњански, *Сабрана дела*, Београд: „Штампар Макарије“/ Октоих, 2008, стр. 15.

ЛИТЕРАТУРА

Dušan Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980.

Душан Бандић, *Царство земаљско и царство небеско: оледни о народној религији*, Београд: Библиотека ХХ век, 1997.

Тихомир Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању; Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, Београд: Српска академија наука, 1953.

Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања*, Београд: Вук Караџић, 1981.

Слободан Зечевић, *Култи мртвих код Срба*, Београд: Службени гласник, 2007.

Rajnhard Lauer, *Poetika i ideologija*, Beograd: Prosveta, 1987.

Владан Недић, *О усменом јесништву*, Београд: СКЗ, 1976.

Љиљана Пешикан Љуштановић, *Усмено у јисанам*, Београд: Београдска књига, 2009.

Данијела Поповић Николић, *Дрући свети : студије о демонолошким предањима и јужбалицама*, Ниш : Филозофски факултет, 2016.

Немања Радуловић, *Слика светиа у српским народним бајкама*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2009.

Српски митолошки речник, (Ш. [Шпиро] Кулишић, П. [Петар] Ж. Петровић, Н. [Никола] Пантелић), Београд : Нолит, 1970.

Бошко Сувајић, *Дновиде воде (Фолклорни елементи у српској књижевности)*, Нови Сад: Ogrheus – Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2012.

Веселин Чајкановић, *Ситара српска религија и митологија*, Ниш: Просвета, 2003.

Петар Џацић, *О проклетој авлији*, Београд: Просвета, 1975.